

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، گرایش ایران اسلامی

**بررسی کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای عمومی شهر تهران از آغاز دوره
قاجاریه تا آغاز جنبش مشروطه (۱۳۲۴-۱۳۱۰ ه.ق)**

استاد راهنما:

دکتر شهرام یوسفی‌فر

استاد مشاور:

دکتر عبدالرحمن حسینی‌فر

پژوهشگر:

نسرين شهريوري

آبان ۱۳۹۵

سپاسگزاری

پس از شکر و سپاس به درگاه ایزد مهربان بر خود لازم میدانم از تمام بزرگوارانی که در انجام این پژوهش یاری‌ام نمودند سپاسگزاری کنم.

ابتدا قدردان جناب آقای دکتر شهرام یوسفی‌فر، که در سمت استاد راهنما، از رهنمودهای ایشان بهره‌مند شدم، هستم، همین‌طور از جناب آقای دکتر عبدالرحمن حسنی‌فر که استاد مشاور اینجانب بودند تشکر میکنم. همچنین از جناب آقای دکتر ناصر تکمیل‌همایون که منابع مورد نیاز پژوهش را معرفی نمودند سپاسگزارم. رهنمودهای عالمانه سرکار خانم دکتر صفورا برومند را نیز ارج می‌نهم.

از افرادی که در بخش تاریخ شفاهی و مصاحبه یا نمایاندن مکان‌هایی که بر اثر گذر زمان، یافتن آنها مشکل بود به من کمک کردند از جمله آقایان امید رضایی، هارون یثعنائیان، دکتر امیرحسین اربابی، استاد احمد معمار، علی‌اکبر کاظمی موحد، عباس رعیت، مهدی سراج و آقای طوبایی، سپاسگزاری میکنم.

در پایان قدردان کارمندان کتابخانه‌ها و مراکز اسناد و دوست ارجمندم، خانم دکتر شهناز جنگجو قولنجی، هستم.

تقدیم بہ

میں،

خانوادہ ام

و

نوشتا

چکیده

آب‌انبارهای عمومی تهران، بعنوان تأسیسات زیربنایی جهت تأمین آب شرب مردم شهر، محل مراجعات روزمره و مکرر، جایی برای تعاملات اجتماعی و دارای کارکردهای متنوع بودند. موضوع پژوهش حاضر، بررسی کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای همگانی تهران در دوره قاجاریه و تأثیر آنها در زندگی مردم است. دو سؤال اصلی تحقیق از این قرارند: الگوی پراکندگی آب‌انبارها در شهر تهران به چه صورت بوده است؟ آب‌انبارهای عمومی بجز تأمین آب شرب دارای چه کارکردهایی بودند؟ فرضیه نخست: به دلیل اینکه آب‌انبارهای عمومی بیشتر جزو موقوفات بوده و معمولاً اینگونه تأسیسات می‌بایست به راحتی در دسترس موقوف علیه قرار می‌گرفتند، تراکم آنها، در نقاط فقیرنشین و جنوبی شهر که فاقد آب‌انبارهای خانگی بودند، بیشتر بود. فرضیه دوم اینکه، همانگونه که در شهرهایی مانند یزد، کاشان، قزوین و... آب‌انبارهای عمومی، محل تجمع و تعاملات اجتماعی مردم بودند و مراجعین ضمن تأمین آب، به گفتگو، تبادل اطلاعات مربوط به خرید و فروش کالا، تدارک مقدمات عروسی و... می‌پرداختند، احتمالاً در تهران نیز علاوه بر تأمین آب شرب، آب‌انبارها به مثابه محل تعاملات اجتماعی گوناگون، دارای کارکردهای دیگری بوده‌اند. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای- اسنادی و مطالعات میدانی صورت گرفته و نوع پژوهش آن، توصیفی و تحلیلی است. نتیجه پژوهش فرضیات را اثبات نمود و نشان داد آب‌انبارها که پراکندگی آنها بیشتر در نقاط جنوبی و پرجمعیت تهران بوده‌است، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی متعددی در زندگی مردم تهران داشته‌اند. کارکردهایی که ریشه در نگرش مردم شهر نسبت به آب و آب‌انبار و سبک زندگی آنان داشته و جنبه‌های مختلفی از زندگی اجتماعی مردم، از قبیل اعتقادات و باورها، مشاغل و مسائل بهداشتی در پیوند با آب‌انبارهای عمومی بوده‌است.

کلیدواژه‌ها: آب، آب‌انبار عمومی، تهران، کارکرد اجتماعی، دوره قاجاریه، وقف.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات تحقیق:.....	۵
۱-۱- بیان موضوع	۶
۱-۲- قلمرو پژوهش:.....	۶
۱-۳- اهمیت و ضرورت پژوهش:.....	۷
۱-۴- اهداف پژوهش:.....	۸
۱-۵- سوالات پژوهش:	۸
۱-۶- فرضیه های پژوهش:.....	۹
۱-۷- روش و نوع پژوهش:.....	۹
۱-۸- مشکلات و دشواری های پژوهش:	۱۰
۱-۹- تعریف مفاهیم:.....	۱۰
۱-۱۰- پیشینه پژوهش:.....	۱۲
۱-۱۱- نقد و بررسی منابع:	۱۴
فصل دوم: آب و آبانبار در ایران	۲۲
۲-۱- نگاه به آب در ایران	۲۳
۲-۱-۱- اهمیت آب در اساطیر و متون باستانی	۲۴
۲-۱-۲- آیین های باستانی ستایش آب	۲۶
۲-۱-۳- آیین های باستانی بارانخواهی:	۲۶
۲-۱-۴- آب در معماری ایران باستان	۲۷
۲-۱-۵- آب در باور ایرانیان دوره اسلامی	۲۷

۲۷	۲-۱-۵-۱- آب در متون دینی
۲۸	۲-۱-۵-۲- آب در اندیشه متفکران و عرفای اسلامی:
۲۹	۲-۱-۵-۳- آب در زندگی ایرانیان مسلمان
۲۹	الف) بهای آب در اسلام:
۳۰	ب) دعای باران (رسم استسقا)
۳۰	ج) موسیقی آب
۳۰	د) آب در اشعار و ضربالمثل های فارسی:
۳۱	ه) آب در معماری اسلامی:
۳۱	۲-۲- آب انبار در ایران
۳۱	۲-۲-۱- سابقه آب انبارها در جهان و ایران
۳۱	۲-۲-۱-۱- آب انبار در جهان
۳۲	۲-۲-۱-۲- قدمت و پراکندگی آب انبارهای ایران
۳۳	۲-۲-۲- باورها در مورد آب انبارها
۳۴	۲-۲-۳- موقعیت قرارگیری آب انبارها در شهرها
۳۴	۲-۲-۴- ساختار کالبدی آب انبارها
۳۴	۲-۲-۴-۱- نقشه
۳۵	۲-۲-۴-۲- ویژگی های ساختمانی و کالبدی آب انبارها
۳۵	۲-۲-۵- عناصر کالبدی آب انبارها:
۳۵	۲-۲-۵-۱- منبع یا انبار:
۳۶	۲-۲-۵-۲- پوشش انبار:
۳۶	۲-۲-۵-۳- هواکش و بادگیر:
۳۶	۲-۲-۵-۴- راهپله و پاشیر:
۳۷	۲-۲-۵-۵- سردر:

۳۷.....	۲-۲-۵-۶- کتیبه‌های سردر:
۳۸.....	۲-۲-۵-۷- تزئینات:
۳۸.....	۲-۲-۶- فضاهای وابسته یا مشترک با آبانبار.....
۳۹.....	۲-۲-۷- بهداشت و گندزدایی.....
۴۰.....	۲-۲-۸- منابع تأمین آب آبانبارها.....
۴۲.....	فصل سوم: تهران و منابع آب آن.....
۴۳.....	۳-۱- جغرافیا و اقلیم تهران.....
۴۴.....	۳-۲- تاریخچه تهران از آغاز تا مشروطیت.....
۴۶.....	۳-۳- منابع آب تهران:
۴۶.....	۳-۳-۱- رودخانه.....
۴۶.....	۳-۳-۲- چشمه:.....
۴۷.....	۳-۳-۳- چاه:.....
۴۷.....	۳-۳-۴- قنات.....
۴۸.....	۳-۴- وضعیت آب در تهران.....
۴۸.....	۳-۴-۱- تاریخچه آبرسانی در تهران:.....
۵۰.....	۳-۴-۲- مشکلات آب تهران:.....
۵۰.....	۳-۴-۲-۱- کمبود آب و منازعات.....
۵۲.....	۳-۴-۲-۲- آلودگی آب و بیماریها.....
۵۳.....	۳-۵- اقدامات حکومتی در ارتباط با آب تهران.....
۵۷.....	فصل چهارم: آبانبارهای عمومی شهر تهران در دوره قاجاریه و روش‌های استفاده از آنها.....
۵۸.....	۴-۱- پراکندگی آبانبارهای عمومی در محلات تهران.....
۵۸.....	۴-۱-۱- شکل‌گیری محلات در تهران:.....
۶۰.....	۴-۱-۱-۱- بازار.....

- ۶۱..... ۴-۱-۱-۲- چاله میدان
- ۶۳..... ۴-۱-۱-۳- اودلاجان
- ۶۴..... ۴-۱-۱-۴- سنگلج
- ۶۵..... ۴-۱-۱-۵- ارگ
- ۶۶..... ۴-۱-۱-۶- محمدیه
- ۶۶..... ۴-۱-۱-۷- محله دولت
- ۶۸..... ۴-۲- تأثیر مسیر قنات‌ها در جایگیری آبنبارها در محلات
- ۶۹..... ۴-۳- آبنبارهای تهران:
- ۶۹..... ۴-۳-۱- آبنبارهای خانگی:
- ۷۰..... ۴-۳-۲- آبنبار های عمومی:
- ۷۰..... ۴-۴- انواع آبنبارهای عمومی:
- ۷۲..... ۴-۵- آبنبارهای معروف تهران:
- ۷۳..... ۴-۵-۱- آبنبار سیداسماعیل (میرزاموسی):
- ۷۵..... ۴-۵-۲- آبنبار صدراعظم:
- ۷۶..... ۴-۵-۳- آبنبار معیرالممالک:
- ۷۶..... ۴-۵-۴- آب انبار بابا نوروزعلی:
- ۷۷..... ۴-۵-۵- آبنبار مسجد آقامحمود:
- ۷۷..... ۴-۶- ویژگی‌های آبنبارهای عمومی تهران:
- ۷۹..... ۴-۷- تأمین آب آبنبارها
- ۷۹..... ۴-۸- مراجعه به آبنبارها
- ۸۰..... ۴-۹- نذورات جهت آبنبارها
- ۸۱..... ۴-۱۰- مزاحمان آبنبارها
- ۸۱..... ۴-۱۱- نظافت و بهداشت آبنبارها

- ۴-۱۲- دستورالعمل‌های حکومتی مرتبط با آبانبارها ۸۳
- ۴-۱۳- تعمیرات و رسیدگی به آبانبارها ۸۵
- ۴-۱۴- آبانبارها و اخبار ۸۵
- فصل پنجم: وقف آبانبارها ۸۷
- ۵-۱- وقف آب در ایران ۸۸
- ۵-۱-۱- وقف آبانبار در ایران ۸۸
- ۵-۲- وقف آب در تهران ۸۹
- ۵-۲-۱- وقف آبانبار در تهران ۹۰
- ۵-۲-۲- ارتباط آبانبارهای تهران با وقف ۹۰
- الف) وقفنامه‌هایی که آبانبارها در آنها جزو موقوفات هستند: ۹۱
- حسین حمای کاشانی (استاد) ۹۱
- محمد تقی معمار [دیوانی] ۹۱
- فاطمه سلطان خانم همسر خسروخان خراقانی ۹۲
- ب) وقفنامه‌هایی که آبانبارها در آنها موقوف علیهم هستند: ۹۲
- محمد جعفر طهرانی ۹۳
- آقا رضاقلی عباسی (کربلایی) ۹۳
- خدیدجه‌سلطان خانم بنت علی نراقی (کربلایی) ۹۴
- حسین و مهدی (حاج) حسب‌الوصایه پدرشان زین‌العابدین خباز طهرانی (حاج) ۹۴
- ۶-۱- کارکردهای فرهنگی ۹۷
- ۶-۱-۱- آبانبارها و فرهنگ وقف ۹۷
- ۶-۱-۲- پیوستگی آبانبارهای تهران با فرهنگ تشیع ۹۷
- ۶-۱-۳- آبانبار در ادبیات ۱۰۰
- ۶-۱-۴. باور به وجود جن در آبانبارها ۱۰۱

- ۶-۲- کارکردهای اجتماعی ۱۰۲
- ۶-۳- کارکردهای اقتصادی آبنبارها ۱۰۲
- ۶-۳-۱- سقایی و آبروشی ۱۰۳
- ۶-۳-۲- تنبوشه سازی ۱۰۴
- ۶-۳-۳- میرآبی ۱۰۴
- ۶-۳-۴- بنایی: ۱۰۵
- ۶-۳-۵- کوزهگری و کوزه فروشی: ۱۰۵
- ۶-۴- کژ کارکردهای آبنبارهای عمومی ۱۰۶
- نتیجه گیری ۱۰۶
- پیوست ها ۱۰۹
- کتابنامه ۲۱۶

مقدمه

شهر تهران مانند بسیاری نقاط دیگر ایران، فاقد رودخانه دائمی است. با وجود این، منابع آبی تهران، به یمن وجود کوههای البرز و برف گیر بودن آنها کم نبوده است. پهنه تهران با شیب شمال به جنوب، در حد فاصل کوههای البرز و کویر مرکزی قرار گرفته است. این موقعیت جغرافیایی، محل مناسبی برای احداث قنات بود چنانکه قنات‌ها، منبع اصلی آب شهر بودند و در سایه وجود قنات‌های بسیار، کشاورزی و باغداری در این گستره، رواج زیادی داشته و از انار و چنار تهران و باغ‌های زیبایش در کتب متقدمین تعریف‌ها شده است، اما قنات‌های تهران، بطور دائم، آب کافی نداشتند. بنابراین همراه با افزایش جمعیت، بخصوص مواقعی که خشکسالی روی می‌داد، ساخت آب‌انبارهای عمومی، یکی از راهکارهای مدیریت آب و تأمین آب شرب بود.

ساخت آب‌انبار در شهر تهران، با هدف ذخیره‌سازی آب قنات‌ها و گاه برف و باران، به دو صورت خانگی و عمومی صورت می‌گرفت. آب‌انبارهای عمومی بصورت وقفی و غیر وقفی (شخصی) از قدیم الایام در تهران ساخته می‌شدند و همزمان با گسترش شهر تهران در دوره قاجاریه، تعداد آنها افزایش یافت.

معمولاً افرادی که وضعیت مالی بهتری داشتند در زیر اتاق‌های خانه‌های خود به تعداد یک، دو یا بیشتر آب‌انبار خانگی می‌ساختند. ساخت آب‌انبارهای عمومی در تهران بیشتر توسط واقفین انجام می‌گرفت. این واقفین، یا از متمولین و رجال بودند، یا افراد عادی که آب‌انبارهایی کوچک را در زیر اتاق‌های منزل مسکونی خود وقف می‌کردند. البته مکان‌هایی مانند کاروانسراها و سراها نیز در بازار وجود داشتند که آب‌انبار عمومی داشتند. اما از آنجا که این اماکن شخصی بودند، آب‌انبارهای عمومی آنها نیز به مثابه تأسیسات خدماتی این مکان‌ها به تجار و مسافران خدمت رسانی می‌کردند.

آب‌انبارهای عمومی وقفی، به اقتضای محل قرارگیری‌شان در اماکن پر رفت‌وآمد، مانند مراکز محلات، مساجد، مدارس، تکایا و... محل رجوع مداوم مردم بوده‌اند. این امر موجب می‌شد افزون بر کارکرد اصلی

خود، یعنی تأمین آب آشامیدنی، کارکردهای دیگری نیز داشته باشند. آب‌انبارهای وقفی، به سبب خنک بودن پاشیرها یا وجود سکوهایی در کنار سردر و پاگردها، در تابستان محلّ مناسبی برای گپ‌وگفت و تعاملات اجتماعی بین شهروندان بودند، ضمن اینکه بهداشت جامعه نیز با آبی که از مخازن آنها تأمین می‌شد در ارتباط بود، همچنین این اماکن که در زیر زمین قرار داشتند، مخفی‌گاه خوبی برای خلافاکاران بودند. اموری اینچنین به این آب‌انبارها نقشی فراتر از تأمین آب آشامیدنی می‌دادند، که پژوهش حاضر، درصدد تحقیق در مورد آنهاست.

پژوهش حاضر، در شش فصل تنظیم شده است. فصل اوّل به کلیّات طرح تحقیق اختصاص دارد. فصل دوم، به بررسی جایگاه آب در نزد ایرانیان، آب‌انبارها در ایران و مسائل مربوط به آنها، می‌پردازد. فصل سوم به تاریخ، جغرافیا و وضعیت آبرسانی تهران اختصاص داده شده است. این فصول مقدمات لازم برای ورود به بحث اصلی را فراهم می‌سازند. فصل چهارم تا ششم به پراکندگی آب‌انبارها در محلات تهران، بررسی انواع آب‌انبارهای عمومی، رفتارهای رایج در آنها، ویژگی‌هایشان، وقفنامه‌ها و کارکردهای اجتماعی آب‌انبارها اختصاص دارد. فصل‌بندی تفصیلی پژوهش حاضر، به شرح زیر می‌باشد:

فصل اول: کلیات مربوط به طرح تحقیق

در این فصل، کلیات طرح تحقیق مانند موضوع پژوهش و تحدید آن، اهداف، اهمیّت و ضرورت تحقیق، همچنین پیشینه پژوهش و نقد و بررسی منابع بطور مختصر، بیان شده‌اند.

فصل دوم: آب و آب‌انبار در ایران

در این فصل بطور مختصر، به بررسی جایگاه آب در نزد ساکنان فلات ایران، در طی هزاران سال (ایران باستان و دوره اسلامی) پرداخته شده است. بجز اشاره به اهمیّتی که آب در حفظ حیات موجودات دارد، سعی شده است جایگاه آب در اساطیر و متون باستانی نزد ایرانیان به اختصار بررسی شود. اینکه این عنصر کمیاب، دارای چنان اهمیّتی است که قداست می‌یابد و ایزدانی برای آن درنظر گرفته می‌شوند و برایش جشنها و آیینهای مختلف برگزار می‌کنند، همه حاکی از آگاهی ایرانیان از ارزش و اهمیّت این عنصر طبیعی است. نگاه اسلام به آب و تأثیر آن در اندیشه عرفا و متفکران، جایگاه آب در زندگی روزمره، معماری و... حاکی از ارزش و اهمیّت آب در نزد ایرانیان در دوره اسلامی می‌باشد.

در بخش دوم این فصل، بعد از بیان تاریخچه‌ای از ساخت آب‌انبارها در جهان و ایران، ساختمان و ساختار آنها، اصول بهداشتی و گندزدایی در این سازه‌ها بیان شده‌اند. جایگاه آب‌انبارها در شهرها و باورهای مردم نسبت به آنها، منابع تأمین آب این سازه‌ها و... از دیگر مباحث می‌باشند. این مقدمات به درک بهتر جایگاه آب و آب‌انبار در تهران که نمونه‌ای کوچک از شهرهای دیگر ایران بود کمک می‌کند چراکه تهران که در فلات مرکزی ایران جای گرفته است از روش‌های مشابه دیگر شهرهای ایران برای دستیابی به آب و ذخیره آن استفاده می‌کرد، ضمن اینکه از لحاظ فرهنگی نیز شباهات زیادی به شهرهای دیگر ایران داشت بنابراین بوسیله آشنایی با نگرش سایر شهرها به آب و آب‌انبار، جدای از پاره‌ای تفاوت‌های خاص جغرافیایی و اجتماعی- فرهنگی، وضعیت آب‌انبارها در تهران بهتر درک خواهد شد.

فصل سوم: تهران و منابع آب آن

در این بخش آشنایی مختصری با جغرافیا و تاریخ تهران، سپس منابع آب تهران انجام شده است، وضعیت اسفبار آب تهران در دوره قاجاریه و راه‌های مقابله با آن، نیز مورد توجه قرار گرفته است. مطالب این فصل، به شناخت تهران و اوضاع کلی آب آن که آب‌انبارها را تغذیه می‌کردند، کمک می‌کند و باعث آشنایی تاریخی، جغرافیای- اقلیمی و فرهنگی با شهری می‌شود که در آن، آب‌انبارهای عمومی بسیاری ساخته شدند.

فصل چهارم: آب‌انبارهای عمومی شهر تهران در دوره قاجار و نحوه استفاده از آنها

در این فصل، ابتدا محلّات تهران بعنوان بستری برای ساخت آب‌انبارهای وقفی معرفی شده‌اند. اشاراتی به طبقات اجتماعی ساکنان، میزان موقوفات، همچنین آبرسانی این محلّات شده است. تراکم آب‌انبارهای عمومی در این محلّات و معرفی چند آب‌انبار معروف و نحوه استفاده از آب‌انبارها از دیگر مباحث این فصل است. بطور کلی این فصل جهت آشنایی کاربردی با آب‌انبارهای عمومی تهران عصر قاجار طراحی شده است.

فصل پنجم: وقف و آب‌انبارهای تهران

از آنجا که این تحقیق با رویکرد تاریخ اجتماعی انجام شده است، بنابر این بیشتر بر روی آب‌انبارهای وقفی که با زندگی روزمره ساکنان شهر گره خورده بودند، تأکید دارد. این فصل علاوه بر اشاره‌ای کوتاه به وقف آب و آب‌انبار در ایران و تهران، به تعدادی وقفنامه که در آنها، یا آب‌انبار وقف شده است و یا خود بعنوان موقوف‌علیهم در نظر گرفته شده‌اند، نگاه کرده است.

فصل ششم: کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای عمومی تهران

در این بخش که می‌توان گفت نقطه تمرکز تحقیق می‌باشد، کارکردها و کارکردهای آب‌انبارهای عمومی بررسی شده‌اند.

فصل اول: کلیات تحقیق:

۱-۱- بیان موضوع

آب‌انبارهای وقفی تهران مانند بسیاری از شهرهای دیگر ایران، بعنوان بخشی از مساجد و تکایا، و یا بطور مستقل در گذرها و کوچه‌ها بنا می‌شدند. این بناها جزء جدایی ناپذیر شهر به حساب می‌آمدند و بدیهی است بعنوان یک مکان عمومی، مراجعات روزمره به آنها زیاد بوده، بنابراین محلی جهت دیدار و تعاملات اجتماعی نیز بودند. این آب‌انبارها، افزون بر تامین آب شرب در فصل گرما، کارکردهای دیگری نیز داشتند. جنبه‌های مختلفی از زندگی اجتماعی، از قبیل اعتقادات و باورها، مشاغل مرتبط با آب و ادبیات عامه، با موجودیت این تأسیسات عجین بودند. در وقف این ابنیه عام‌المنفعه، انسان دوستی، باورها و آموزه‌های دینی و سنتی مانند نیل به ثواب و آمرزش گناهان و... مؤثر بودند. بدین ترتیب این سازه‌ها را می‌توان علاوه بر تأسیسات آبی، اماکنی دانست که با فرهنگ جامعه نیز در ارتباط بودند. از طرفی بهداشت و سلامتی مردم نیز در پیوند با آبی بود که در مخازن آنها ذخیره می‌شد. بنابراین نمی‌توان کارکرد این اماکن را تنها منحصر به تأمین آب آشامیدنی دانست. پژوهش حاضر، درصدد است با استفاده از تحقیق میدانی در محلات کهن شهر تهران مانند سنگلج، اودلاجان، بازار و چاله‌میدان و مشاهده آب‌انبارهای باقی مانده و مصاحبه با معمرین این محلات، همچنین اسنادی مانند وقفنامه‌ها و نیز منابعی چون نشریات دوره قاجاریه، به تبیین و توصیف کارکردهای اجتماعی این ابنیه بپردازد.

۱-۲- قلمرو پژوهش:

الف) قلمرو مکانی: محدوده مکانی پژوهش، شهر تهران در دوره قاجاریه است. منظور از «شهر تهران» در این پژوهش پایتخت ایران دوره قاجاریه می‌باشد که همزمان با تاجگذاری آقا محمدخان (۱۲۱۰ هـ.ق) بدین جایگاه رسید و از دوره فتحعلی شاه توسعه آن آغاز گشت.

تهران قبل از انتخاب به پایتختی، با احداث برج و بارو به دستور شاه تهماسب اول صفوی (۹۶۱ هـ.ق)، دارای حدّ و مرز شده و کم‌کم رنگ و روی شهر سنتی ایرانی را به خود می‌گیرد (پیوست: ۱-۱). این

شهرک که از نظر وسعت از پاره‌ای شهرهای آن روزگار بزرگتر بود، تنها بخشی از منطقه ۱۲ شهرداری تهران کنونی می‌باشد که از چهارسو، دارای چهار دروازه بدین شرح بود:

۱- جنوب، دروازه اصفهان یا دروازه حضرت عبدالعظیم (در مدخل کنونی بازار عباس‌آباد، خیابان مولوی).

۲- شمال، دروازه شمیران (در مدخل کنونی خیابان پامنار).

۳- غرب، دروازه قزوین (در مدخل کنونی بازارچه قوام‌الدوله، میدان شاپور سابق)

۴- شرق، دروازه دولاب (در مدخل کنونی بازارچه نایب‌السلطنه، خیابان ری)

این حصار تا زمان ناصرالدین‌شاه باقی بود (پیوست: ۱-۲). اما با تخریب باروهای شاه‌تهماسبی (۱۲۸۴هـ.ق) و توسعه تهران به دستور وی و تغییر نام به «دارالخلافه ناصری»، قلمرو آن وسیعتر می‌شود (پیوست ۱-۳). قلمرو مکانی این پژوهش، حداکثر، برج و باروی دارالخلافه ناصری است که حدود آن مطابق با نقشه امروزی، شامل کل منطقه ۱۲ و بخشی از منطقه ۱۱ شهرداری تهران و بدین شرح می‌باشد:

حد شمالی: خیابان انقلاب (از میدان انقلاب تا میدان امام حسین(ع))، حد غربی: خیابان کارگر (از میدان انقلاب تا میدان راه آهن)، حد جنوبی: خیابان شوش (از میدان راه آهن تا میدان شوش)، حد شرقی: خیابان هفده شهریور (از میدان شوش تا میدان امام حسین(ع)).

ب) قلمرو زمانی: محدوده زمانی پژوهش، از آغاز دوره قاجار تا جنبش مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴هـ.ق) می‌باشد.

۳-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش:

باتوجه به از بین رفتن اکثر آب‌انبارهای تهران و یا تغییر کاربری آنها و همچنین تغییر بنیادی در نحوه آبرسانی تهران که منجر به مهجور ماندن این تأسیسات شد، پژوهش در سابقه و کارکردهای این اماکن در حال نابودی، ضروری می‌نماید.

مطالعه در این موضوع که نیازمند بهره‌گیری از اسناد و مدارک مانند وقفنامه‌ها، و یا مشاهدات میدانی و مصاحبه با افراد معمر است، اطلاعاتی در باب نحوه‌ی زندگی اجتماعی مردم، در تهران دوره قاجاریه بدست می‌دهد که درخور توجه است.

قرار گرفتن ایران در کمربند خشک کره زمین و شروع سال‌های بحران آب در این سرزمین، این ضرورت را ایجاد می‌کند تا محققان در تمام رشته‌های مرتبط، به ارائه پژوهش‌هایی جهت چاره‌اندیشی در این خصوص بپردازند. رشته تاریخ با نقب زدن به گذشته، می‌تواند بسیاری از علل و عوامل پدیده‌ها را آشکار ساخته و با بیان آنچه در گذشته رخ داده، ضمن ارائه راهکارهایی برای مسائل روز، از تکرار بعضی اشتباهات جلوگیری نماید. پژوهش پیش رو نیز با دادن آگاهی به خوانندگان، آنها را با مشکلات و رنجهایی که مردم این شهر برای تهیه آب، با آنها مواجه بوده‌اند آشنا می‌سازد، امید که قدر و قیمت این نعمت الهی بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

۴-۱-اهداف پژوهش:

مشخص نمودن پراکندگی و موقعیت قرارگیری آب‌انبارهای وقفی در محلات تهران

استخراج الگوی فرهنگی وقف آب‌انبار ها در شهر تهران

بیان کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای وقفی

۵-۱-سوالات پژوهش:

الگوی پراکندگی آب‌انبارهای وقفی در بافت شهر تهران چگونه بود؟

کارکردهای اجتماعی آب‌انبارها در زندگی مردم تهران چه بودند؟

۱-۶- فرضیه‌های پژوهش:

۱. آب‌انبارهای عمومی از سوی افراد متمکن برای استفاده افراد کم درآمد که فاقد آب‌انبار خانگی بودند، ساخته می‌شد. بنابراین محله‌های پرجمعیت و کم‌درآمد از جمله چاله‌میدان و محمدیه، دارای بیشترین پراکندگی آب‌انبار عمومی بوده‌اند. همچنین مسیر قنات‌ها هم در پراکندگی آب‌انبارها تأثیر داشته است چرا که منبع اصلی تغذیه مخازن این آب‌انبارها، قنات‌هایی بودند که از محلات مختلف عبور می‌کردند. بنابراین محل ساخت آب‌انبارهای عمومی، محله‌های جنوبی شهر و در مسیر قنات‌ها بود.

۲. آب‌انبارهای تهران، همانند دیگر شهرها، افزون بر تأمین آب شرب که مقصود اصلی بانیان آنها بود، دارای کارکردهای فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی نیز بودند، بعنوان مثال در شهر یزد در وقفنامه آب‌انبار شش بادگیری این شهر، تلاوت روزانه پنج جزء قرآن مجید، و اعلان سه نوبت اذان در هر روز، توسط واقف، در نظر گرفته شده است (مسرت، پاییز ۱۳۸۷: ۶۹). از طرفی مشاغلی وجود داشتند که بنای آب‌انبارها به آنها رونق می‌داد نظیر سقایی، دستفروشی و... که در فضاهای داخل یا بیرون آب‌انبارها صورت می‌گرفتند. علاوه بر اینها ضمن رفت و آمد در آب‌انبارها، تعاملات اجتماعی و مراوداتی بین مردم صورت می‌گرفت که شامل «درد و دل کردن» و گفتگو در خصوص مسائل مختلف تا انتخاب عروس و... می‌شد (عسگری، پاییز-زمستان ۱۳۸۸: ۲۰۰ و ۲۰۲). به نظر می‌رسد آب‌انبارهای وقفی تهران نیز که از فرهنگی مشابه سایر شهرهای ایران برخوردار بود، محل انجام تعاملات اجتماعی گوناگون، بوده‌اند.

۱-۷- روش و نوع پژوهش:

در این پژوهش، برای جمع‌آوری مطالب از چند روش استفاده شد: الف) کتابخانه‌ای و آرشیوی ب) میدانی و مشاهده‌ای ج) مصاحبه با افراد معمر.

با مراجعه به کتب منبع، موقعیت تقریبی چند آب‌انبار مشخص شد و با پرس و جو از سکنه و کسبه محلات قدیمی تهران، چند آب‌انبار باقی مانده از نزدیک مشاهده شدند که البته امکان ورود به آنها بجز آب‌انبار معیر و صدراعظم و آب‌انباری کوچک در سرای مستوفی، میسر نبود. همچنین ملاقاتها و مصاحبه‌هایی با کسبه بازار و ساکنان محلات قدیمی تهران صورت گرفت که دیده‌ها، شنیده‌ها و تجربیات خود را به اشتراک گذاشتند. اسناد مورد استفاده این پژوهش نیز، از سازمان‌ها و مراکز مختلفی که در ادامه معرفی خواهند شد

جمع‌آوری شدند و پس از چند بار خوانش (چراکه حین انجام روند پژوهش و کاملتر شدن اطلاعات، آنچه مورد نظر بود، مشخص می‌شد) فیش‌برداری می‌شدند و گاه لازم بود یک سند از مناظر مختلف بررسی شود، و آنچه با تحقیق حاضر تطابق دارد، برداشت شود. در واقع تمام روش‌های ذکر شده با هم پیش می‌رفتند. بعنوان مثال با پدیدار شدن مواردی، لازم بود برای بازدید دوباره محل به آنجا مراجعه شود و یا قرار یک مصاحبه گذاشته شود چرا که سؤالاتی در حین پژوهش پیش می‌آمدند که برای گرفتن پاسخ، نیاز به بازبینی مجدد منابع بود.

پژوهش حاضر، از نوع توصیفی و تحلیلی می‌باشد.

۸-۱- مشکلات و دشواری‌های پژوهش:

در منابع قاجاریه، حتی آنهایی که تا حدی به تاریخ اجتماعی آن دوره پرداخته‌اند (مانند سفرنامه‌ها و خاطرات)، از آب‌انبارها و مطالب مربوط به آنها، بسیار اندک صحبت شده است. منابع بسیار پراکنده هستند و می‌بایست به منابع متنوعی (مانند سند، روزنامه، مصاحبه شفاهی و مشاهدات میدانی و...) مراجعه می‌شد. بسیاری از آب‌انبارها از بین رفته‌اند، بنابراین امکان مشاهده آنها از نزدیک وجود نداشت تا بتوان از این طریق، به اطلاعات موردنظر دست یافت.

فقدان پژوهش پیشین در این زمینه، از دیگر مشکلات و دشواری‌ها بود.

۹-۱- تعریف مفاهیم:

کارکرد:

نزدیک‌ترین تعریف به مفهوم کارکرد در این پژوهش، تعریفی است که در فرهنگ علوم اجتماعی به شرح زیر آمده است:

کارکرد، حاصل یا نتیجه وجود، عمل یا حرکت اشخاص یا اشیا می‌باشد و از جمله پدیده‌های لمس‌ناپذیر چون الگوهای فرهنگی، ساختارهای گروهی و نگرش‌هاست. در زمینه و بافت کلی علم اجتماعی، کارکردها با توجه خاص به تأثیراتشان بر انتظام‌های اجتماعی یا ساخت و الگوبندی یک موقعیت یا یک نظام و

سرانجام بر کنش‌های اجتماعی یا سیر بر همکنش انسان‌های عمل کننده مورد نظر قرار می‌گیرند. «لازم نیست که این نتایج مورد قصد یا حتی مورد شناخت خود کنشگران باشند.» (گولد؛ کولب، ۱۳۷۶: ۶۷۸ و ۶۷۹). کارکردها در دو دسته آشکار و نهان از هم متمایز می‌شوند. دسته اول نتیجه‌هایی که «درحیطه قصد و شناخت افراد شریک در نظام واقعند» و دسته دوم نتیجه‌هایی هستند که «نه مورد قصدند و نه مورد شناخت» (همان، ۱۳۷۶: ۶۸۱).

آب‌انبار:

«آب‌انبار، برکه، حوض، مصنعه و نام‌های مشابه دیگر مخازن آب زیرزمینی هستند که برای رفع نیاز مردم به آب شرب در بیشتر مناطق ایران و بعضی از کشورهای دیگر ساخته می‌شده است ... هرچند که نحوه دسترسی به آب و تهیه آن در همه جا یکسان نبوده، وجه اشتراک همه آنها ذخیره سازی آب بوده است.» (معماریان، ۱۳۹۰: ۱)

مراد از آب‌انبارهای وقفی در این پژوهش، آن دسته بودند که در ملک شخصی افراد ساخته نمی‌شدند، بلکه در اماکن عمومی (مساجد، مدارس، تکایا و...) و همچنین معابر و گذرها ساخته می‌شدند تا تمام اهالی محلات و رهگذران از مخازن آنها آب بردارند. اصلی‌ترین کارکرد آب‌انبارهای عمومی (به‌خصوص در مناطق کویری) با توجه به خنک ماندن آب در این سازه‌ها و تدابیری که برای سالم ماندن آن صورت می‌گرفت، تأمین آب شرب اهالی بوده است. در محدوده مورد نظر ما یعنی شهر تهران عصر قاجار، آب‌انبارهای عمومی به دو صورت شخصی و وقفی بودند، آب‌انبارهای عمومی شخصی در اماکنی مانند کاروانسراها و سراهای بازار توسط مالکان آنها، برای استفاده مسافران و تجار ساخته می‌شدند. اما آب‌انبارهای وقفی در محلات یا بصورت تک بنا و یا همراه مسجد و تکایا و... توسط رجال و درباریان و از اموال شخصی آنها و یا توسط مردم عادی و در مقیاس‌های کوچکتر وقف می‌شدند، در این پژوهش منظور از آب‌انبارهای عمومی، همان آب‌انبارهای وقفی می‌باشد.